

Гаяз Исхакый

Татар
Гакылы

ТАТАР ГАКЫЛЫ

Гаяз Исхакый

Хикәянең тексты kitap.net.ru сайтыннан алынды. Әсәрне дижитәл китап калыбына күчерү [BAYĞIŞ](#) берләшмәсе тарафыннан башкарылды.

Бездә кешенең гапыллыгыны белер өчен бик тугъры юл бар: баласы-чагасы, бигрәк угылының тәрбиясе начар булса, ул кеше гапыллы була; угылы бөтен урамга акырып-бакырып эштән чыгып йөри торган булса, ул кеше гапыллы гына түгел, хәким була, гений була. Ике төштә икенең дүрт икәнлегенә никадәр дерест булса, бу кагыйдә дә татар өчен шулкадәр дөрөст. Ышанмыйсызмы? Сездә, мин дә белә торган булган Казан, Сембер, Оренбург байларының угылларыны күз алдыңызга китереп караңыз. Оренбургның Минауный базарында сәдака жыеп, күрше кабакта гомерене үткәрә торган Шәйхетдинне белмисезмени? Аның атасы, авылдан бер тиен акчасыз, бер танышсыз, бер юл язу яза белмәенчә Оренбургка килеп, 10–15 ел эчендә ике йөз мең тәңкә акча ясады; бөтен кыргыз сахрасы эчендә Хәйрулла бай исеме берлә кыргызларның, кыргыз хатыннарының шул исемне әйткәндә авызларына су китерә торган шөһрәт тотты. Шулкадәр эшне башкара алган кеше гапыллы түгелме? Хәким түгелме?

Жомга көннәре капка төбенә жыелган хәерчеләрдән калып, бай угылына:

– Садыйк, әтиңә әйт әле, мин Фәхрулла бай угылы, берәр кадак шикәрлек булмасмы? – дип, ун тиеннең теге ягындагы сәдаканы алырга тырышып, үзенең фамилиясене ходка җибәрүче, алгач та, беренче казенкада ук кечкенә генә шешәне алып чыгып, эченә жылы салучы Рәхмәтулланы белмисезмени? Аның атасы авылдан самаварчы малай булып килеп, тора-тора абыстайга ярап китеп, егерме-утыз ел эчендә миллионлы чәй фирмасының хужасы булган Борһанетдин абзый түгелме соң? Аның, шулай итеп, самаварчы малайдан Казанның, Казан тирәсенең иң зур бае булуы өчен гакилның иң зур роль уйнавында шөбһәгезме бар?

Әстерханның бер баеннан икенче баена кунак булып йөрөп гомерене үткәрә торган Гамир абзыйны күргәнеңез юкмыни? Аның атасының хикәясене ишетмәдеңезмени? Ул бер тиле баярга хезмәтче булып кергән дә, аның патша көчләп-кушып ясаткан тула фабрикасында эш эшләп, эшкә өйрәнеп, баярның тирәсенең¹ яткан ягына йоныны сыйпап, берәмләп-берәмләп фабрикасыны кулына алып бетереп, актык гомерендә Казанга иң күп тула куючы фабрикант булган. Хезмәтчедән фабрикант баскычына җитәр өчен гакил кирәкмәгәндер дип уйлыйсызмыни? Моңар башка, сез генә белеп, мин белмәгәннәр, сез дә, мин дә белмәгәннәрнең исәбе-хисабы юк. Шулай булса, шәкерт әйтмешли: мөддәгые сабит түгелме? «Татар никадәр гакиллы булса, баласы шулкадәр начар була» кыйссасы дөрөст түгелме? Сез, әлбәттә, минем артымнан китеп, әлбәттә, дөрөст димәкче буласыз. Менә

¹ тискәре

хата итәсез.

Галим абзый никадәр гакул ягыннан мин сөйләгән кешеләрдән ким булмаса да, уңанлык ягыннан сез белгән кызыл авызлардан артык та булса да, баласының тәрбиясе бөтенләй башкача. Аның баласы исереп йөрөп мал бетермәячәк; аның баласы әтисенәң иске приказчикларына килеп кул сузып: «Рәхим итсәнә!» - дип, сөяк сындырмайчак. Сез ул гакуллы түгел шул димәкче буласыз. Хәер, хата итәсез. Ул, чабатадан түгел, чабатасыз, хәтта ыштансыз килеп, Оренбургта харчевняда савыт-саба ючы булудан башлап, хәзер Урал буеның иң зур утынчы, бүрәнәчесе булды; Тара базарының иң ышанычлы алуысы булды; тегермәнчеләр арасында ташыны иң нык салган ончы булган. Моның өчен, әлбәттә, гакул да кирәктер, гайрәт тә кирәктер. Галим абзый һәммәсене тапты; зур башыннан кирәге кадәр гакул чыкты. Аның таза-нык тәнәннән җитәрлек кадәр гайрәт, көч коелды. Ул шул гайрәт, көч аркасында, менә хәзер карт көнәндә булса да, шулкадәр зур дәүләткә иреште. Ә, алай булса барыбер, аның да угылы эчеп, урам буенда акырып йөриячәк, аның да кызы тиле кияве берлә бар малыны бетергәч, бик түбән дәрәжәләргә, хәтта үзенә үзә сатуга кадәр җитәчәк дисезме? Түгел шул! Галим абзый, шул, сез дә, мин дә уйламаганнарны әллә кайчан уйлап бетергән, сезнең берлә мин белгәннәргә белеп оныткан. Ул шул, балалары эчеп бетергән байларны белгән генә түгел, күргән дә; алар берлә аш-су да алышкан. Ул шуларның балаларыны тәрбия кыла белмәүләреннән дә әллә никадәр гыйбрәт алган.

Менә шуның өчен шул, ул баласыны-чагасыны башкача тәрбия кыла. Аларга дөньяда бөтенләй башка төрле юллар хәзерли.

Ул менә шул юл берлә угылыны тәрбия кылып үстереп житкерде. Аңар акчаның кадерен бик белеп тотарга өйрәтеп, намаз-нияз белер кадәре генә мөселманча укытып, адрес язарлык, телеграм укырлык кадәр генә русча укытып, аны аякка бастырды. Үзе кеби гапыллы, үзе кеби акчаның кадерене белә торган бер байның кызыны алып биреп, аны эшкә дә кушты.

Угылы үзе теләгәнчә чыккач, ул, эченнән генә, мәдрәсәдә сабак укымый йөри торган бер шәкерткә: «Әхмәтсафа, ник укымыйсың? Зиһенәң бар, гапылың бар. Ник иләктәгене чиләккә, чиләктәгене иләккә алмаштырып вакыт үткәрәсең?» - дигән сөальгә² каршы Әхмәтсафаның, авыр сулап: «Мин шул, Шакир абзый, бала җанлы. Мин укысам, зур кеше булсам, минем угылым да, әнә фәлән мәхдүм, фәлән мәхдүм кеби, бернигә ярамый торган булыр дип куркам шул», - дигән хикәянең мәгънәсеннән берәз көлдә. Шул, «татар никадәр гапыллы булса, баласыны шулкадәр тәрбия кыла белми» кыйссасының дөрестене-түгелене азрак исбат итә алуына кәефе килеп, кызыны тәрбиядә бөтенләй ул шул кыйссаны җимерүгә булып кереште.

Кыз тәрбия кылу угыл тәрбия кылу түгел: угылга яраган юллар кызга ярамый, кызга яраган эшләр угылга килешми.

Галим абзый моны белми түгел. Шуның өчен ул кызыны да угылы кебек сарашшк-фәләнгә өйрәтеп, аны бөлүдән сихерләп куярга керешмәде. Юк,

² сорау

ул хатын-кызның хэлене бик яхшы белә. Хатын-кызның үзеннән үзе кеше булып торыр өчен яратылмавыны, хатын-кызның ирләргә иптәш булып, ирләрнең тулмаган җирләренә тутырыр өчен, тормышны бизәкләр өчен генә дөнъяга килгәнәне белә. Шуның өчен никадәр бай булса да, үзе үлгәч кызына никадәр дәүләт каласыны белсә дә, кызының шул дәүләтне үзе алып барып үстерүенә ул уйламый да, күңеленә дә китерми. Ничек иттереп хатын-кыз эш башында торсын да, ничек иттереп ул эшне әйләндерсен?.. Шулай булгач, кызны тәрбиядә аның үзенә кешелеккә генә түгел, иргә хатын булып торырлык сыйфатын үстерергә кирәк. Ул җиңел эш түгел. Бөтен эштә иренә мотыйг бул дип өйрәтер идең, ире әллә нинди исерек шәйтан булса ни эшләрсең?.. Иреңне сөйсәң дә үз гапылың үзеңдә булсын дип тәрбия кылыр идең, ире үз сүзле, тирес булса нишләрсең?

Менә шуны белгәнгә, шул авырлыкларны үтәр өчен, Галим абый башта ук икенче төрле башлады. Ул үзенә бердәнбер кызын дөнъядагы бөтен кешеләрдән, нәрсәләрдән артык сөйгәнгә, аның сәгадәте³ өчен бөтен куәтене сарыф кылырга тотынды.

Уйлый-уйлый, кызның сәгадәте, бәхете өчен иң кирәкле эш «кияүнең үзең теләгәнчә булуы» дигән кыйссасын утыртып куеп, шуның өчен ул, кызы ун-унбергә житү берләң үк, кызына кияү эзләргә тотынды.

Бай угыллары арасында өметле кеше күрмәгәнгә, тагы бай угылларына ышанмаслык кадәр генә гапылы булганга, ул уртачалардан да эзләде. Анда да

³ сәгадәт

күз кунарлык кеше таба алмаганга, ул шәһәрнең бер мәхдүменә уены юрады. Мәхдүм хәзрәт берлә абыстайның төпчек балалары булганга, оя төбе чебеш кеби, 15 яшендә әле һаман канатларны жәеп житкереп, малай булып житә алмавы да аның күңелене суытмады. Аның яшътән үк картлар кеби башыны бөгеп утыруы, бервакыт та урамда кычкырышып, йөгәрешеп малайлар берлә уйнамавы, алар берлә сугышмавы, аларны кыйнамавы, үзенң кыйналмавы Галим абзыйның бөтен ихласыны аңар беркетте. Галим абзый шул тумас борын картайган мәхдүмнең шул булдыксызлыкларымы һәммәсене инсафка гына санады. Ул, бала тәрбияләү фәненең «бала була белмәгән кеше егет була алмый» дигән кагыйдәсене ишеткәне дә юкка, ишетсә дә ышанмаячакка, мәхдүмнең шул ягына илтифат та итмәде. Ул кызыны бик бәхетле итәр өчен хәзердән үк, кызыны гына түгел, мәхдүмне тәрбиягә тотынды.

Мәхдүмнең тәрбиясе, билгеле, атасы урынына мулла булу, атасы кебек мөдәррис булу булганга, аны карарга, аңар киём-салым бүләк иттереп бирергә башлады. Бара-тора аны шәһәр мәдрәсәсеннән Кышкарга жибәреп укутырга да хәзрәткә киңәш биреп, анда бару-кайту, тору расходларыны өстенә алды. Кышкарда пишкәдәм булгач, халык күзенә күренүе матуррак булсын өчен, дөрөстене әйткәндә, Галим абзыйның 15тәге генә Хәдичәсе унсигезләргә житеп, кыз булып өлгөрсен өчен, мәхдүмне Бохарага жибәрде. Анда да хөжрә алып бирде; ашап-эчеп, китап алып торырга житәрлек кадәр акча да жибәреп торды. Шулай итеп, Галим абзый, кызының сәгадәтенең

иң зурысыны эшләп бетерде.

Галим абзый шулай мәхдүмнең тәрбиясе берлә маташканда Хәдичә үсте. Аның тәне урынлашып житте: юанаерга тиешле жирләр юанайды, билләр нечкәрде, күкрәк зурайды. Ул унжидегә житкәндә тап-таза, нып-нык житкән кыз булып өлгерде. Билгеле, әгъзалардагы үзгәрү күңелгә дә тәэсирсез калмады. Ул, тән жәнәтеннән генә түгел, күңеленнән дә кыз булды: аның күңеле дә, башка кызларның күңеле кеби, егетләрне уйларга тотынды; аның йөрәге дә, башка кызларныкы кеби, матур, таза-нык егет күргәндә леп-леп сикерә башлады; аның бәгыре дә әллә нинди бер матур егетне сөясә килә башлады; аның колагы шул томанлы матур егеттән: «Хәдичә, мин сине сөям!» - дигән сүзне ишетәсе, аның күзе шул матур егетнең Хәдичәне йотарга теләгән кеби күзе берлә сөзә торган тулы йөзене, яңа гына чыгып килә торган кара мыгыны күрәсе килде; аның шул нык, тулы куллары шул егетне кочасы килде; аның үзе аңар: «Бәгырем, жаным!» - дип, аның битенең уртасыннан үбәсе килде. Бөтен күңеле сөю хисе берлә тулды; бөтен тәне, бөтен әгъзалары, бөтен фикере, уе, сөөлү өчен яратылган кеби, шул сөөлүне көтәргә тотынды. Ул иптәш, яшьтәш кызлары арасында егетләрне сөйләгәндә рәхәтләнеп тыңлады. Кодаларга кунакка барганда ишек ярыгыннан яшь коданы да күзләде. Аның кара гына чәченнән битәр көләч йөзене рәхәтләнеп карады. Ат берлә урамнан үткәндә ул, бер күзене яшереп булса да, Ихсан бай угылыны да башыннан аягына кадәр сөздә. Аның кәкрерәк аякларыны яратмаса да, аның теп-төз

тора торган гәүдәсе, матур гына борыны, югары таба борылып китәргә тора торган мыеги бик һушына китте. Хәтта ул шул көнне әллә нинди бер егетне – кара мыеклы, һәйбәт кара кәләпүштән, кәләч йөзле, кызыл иренле, тулы битле, тап-таза тәнле бер егетне төшөндә дә күрдә. Төшөндә дә шул егеткә чуалчык хис биләүдән артыкка китә алмаса да, төшөндә дә шул егетне сөя, бигрәк шул егеттән сөелә алмаса да, ул ап-ачык иттереп: «Хәдичә туташ, мин сине сөям!» - дигән сүзне ишетте. Үз колагы берлә ишетте. Әтисе, абыйсы, приказчиклары тавышы төсле тавыш берлә түгел, бөтенләй башка төрле тавыш берлә ишетте. Шул сүздән битәр, шул сүзнең мәгънәсеннән битәр, аңар тавыш тәэсир итте. Шул: «Хәдичә туташ, мин сине сөям!» - дигән сүз аңар хәзер башка сүзләрдән, башка жөмлөләрдән бөтенләй аерылды.

Уянып киткәч тә шул хис аны ташламады. Шул матур сүз, шул матур тавыш аның колагыннан китмәде. Ул, шул тавышны ишетер өчен, шул төшөндә татыган ләззәтене яңартыр өчен, күзгә алдына барып:

– Хәдичә туташ, мин сине сөям! - диде.

Ләкин аның нечкә тавышы теге ирлек исе чыгып тора торган кара мыеклы егет тавышы алдында кечкенә, зәгыйфь кеби тоелды. Ул, үзенең колагында чыңлый торган шул матур тавышлы матур сүзне мыскыл итмәс өчен, икенче мәртәбә шул сүзне кайтарып та әйтмәде. Шуннан соң шул томанлы егет аның күз алдыннан китмәде. Ул үзенең киләчәгеге уйлаганда һәрвакыт: «Хәдичә туташ, мин сине сөям!» - дигән тавышы берлә килеп катышты, Хәдичә, шуңар баш иеп кенә:

«Разый!» - дип жавап биргән кеби, үзенң тормышыны бергә иттереп, әнә шул аны сөюче егет берлә бергә, аны сөюче егетнең сөюе берлә бергә иттереп уйларга тотынды. Шул уй аны бервакыт та ташламады.

Шәһәрнең бер баеның угылына аны сорау хәбәре чыккач, ул томанлы егет атны үзе тотып йөри, кызу-кызу сөйли, сөйләгәндә көлә, көлгәндә кызыл йөзе тагы кызара торган шул байның угылына да әверелде. Апаларына кунак кызы булып барып торганда, кодаларга килгән икенче як коданың бер туктамаенча сөйли торган, бер туктамаенча уйный торган, яңылыш кына моны күрсә, әллә нинди мәгънәле күз каравыны моңар таба жибәрә торган егете кебек тә булды. Ләкин тагы Казаннан килгән яучы аның күңелене икенчегә борды. «Хәдичә туташ, мин сине сөям!» - дип, аның алдында әллә нинди тагы томанлырак бер Казан егете, әнә Маһирә жиңгиләренең Казан кияүләре кеби, ләкин аннан тазарак, аннан матуррак Казан егете килеп басты. Яучының үзгәрүе берлә ул да үзгәрде. Ләкин теге: «Хәдичә туташ, мин сине сөям!» - дигән сүзгә Хәдичәнең сагынуы көннән-көн куәтләнде, көннән-көн шул сүзне тизрәк, тизрәк ишетәсе килү хисе куәтләнде.

Хәдичә туташ шул уйлар берлә чуалып торганда, шул матур сүзләр берлә ләззәтләнеп гомер үткәргәндә, Галим абзый, Хәдичәнең сәгадәтенең вакыты житте дип, мәхдүмне Бохарадан кайтарды. Мәхәллә халкының күңелене мәхдүмгә яткырыр өчен, мәхдүмне мулла итүне ашыгайтыр өчен, шул атна ук бөтен шәһәрнең муллаларыны, байларыны, мәхәлләнең картларыны жыеп мәҗлес тә корды.

Хәдичә төрле ярыйлардан мәҗлескә җыйланган кешеләрне карады. Кайсыларының зур авызларынан, кайсыларының артык зур борыннарыннан, кайсыларының озаеп, кулчатыр кеби күз өстенә чыгып тора торган кашыннан көлдә. «Хәдичә туташ, мин сине сөям!» - диячәк егет - әлбәттә, егет тә һәм дә матур егет - аңар шул кимчелекләрнең һәммәсеннән пакь кеби күренде. Ул муллалар мәҗлесене дә карап чыкты. Фәхрия остазбикәнең ире хәзрәтнең һәйбәт пөхтә мыгына, ары як мулласының әллә нинди ирлеге күренеп тора торган йөзенә шактый озак вакытымы үткәрде. Мәхәллә хәзрәтенең ап-ак сакалымы да, аның алалы-колалы чапаныны да күрде. Аның янындагы мәхдүмнең борчак чүмәләсе кеби чалмасыны гына карады да, чалма иясенә илтифат та итмәенчә; күзенә башкаларга күчерде.

Менә әтисе Коръян укырга үтенде. Әллә нинди яшел тавыш берлә - әнә теге, өйдән өйгә кереп, Коръян укып йөри торган чулак⁴ хатын тавышы берлә – бер кеше Коръян укырга тотынды. Шул тавыш аның әллә кай хисене мыскыл итә, әллә кай җиренең ачуыны китерә кеби тоелды. Ул, чыраены сытып, тагы күзенә бүлмә ярыгына тыкты. Хәзрәт янындагы борчак чүмәләсе кеби чалма иясенә башы селкенүенә күрде. Бераздан шул мәхдүмнең йөзенә әллә нинди, теш сызлаган кешенең кыяфәтене биреп, эченнән бик мәшәкать берлә тавышымы өстерәп чыгара торган кеби көчләнеп, сүзләргә сөзүенә аерды. Аның шул авыру төсле йөзе, аның шул, һәммә сүзне әйткәндә, бозаулый торган сыер күзенә охшый торган күзе Хәдичәгә чиркәненч кеби тоелды. Ул чыраены сытып, шул

⁴ бер кулы булмаган

тавышны ишетмәс өчен, икенче, өйгә чыгып китте.

Аш бирелә башлагач, өйгә кереп, ул тагы элгәреге кәсебенә тотынды. Менә муллалар мәжлесендә әллә нинди сүз китте. Бер мулла калын гына тавыш берлә сөйләргә тотынды. Берсе моржа эченнән чыга торган тавыш берлә аңар җавап бирә башлады. Хәдичә шуларның сүзләренә тыңларга, йөзләренә жентекләргә өлгермәде, менә баягы борчак чүмәләсә селкенде; менә аның йөзенә тагы авыру төсә чыкты, менә тагы теге яшел тавыш берлә ул әллә нәрсә әйтте. Хәдичә аның сүзенә ишетә алмады. Ләкин, аш ашаганда кинәттән икмәк катысы сызлаган тешкә тигән кеби, тегенең тавышы Хәдичәнең әллә нинди бик нечкә бер жиренә барып тиде. Аның әллә нәрсәсене бик сызлатты, әллә нинди хисне мыскыл итте. Ул, тын алырга Һавасыз өйдән качкан кеше кеби, атылып икенче өйгә чыгып китте.

Галим абзыйга мәхдүм бик килеште. Ул мәхдүмнең шул башыны бөгеп утыруында да, шул аз сүзлелегендә дә, шул картлар кеби вәкарендә дә Хәдичә өчен бәхет казаны тапты. Ул, үзенә гапылының бу юлы да хата итмәвенә шатланып, кызы өчен шулкадәр муафикъ яр табуына әллә никадәр кәефләнде. Кызыны сөюнен иге-чиге булмаганга, әлбәттә, кызыны шул сәгадәткә, шул бәхеткә тизрәк ирештерер өчен, ул мәхдүмне мулла итү мәсьәләсене ашыктырырга тотынды. Акча, көч кызганмады: мәхәлләнең тирес кешеләренә тамгасыны сатып та алды; түрәләренә авызыны бүләк берлә каплады. Мәхдүмгә указны алды.

Хәдичәнең сәгадәте якынлашты. Аның: «Хәдичә, мин сине сөям!» - дигән матур сүзенә матур

тавыш берлэ ишетәсе көн килеп житте. Мәхдүмнән Хәдичәгә яучы килде. Хәдичә, мәхдүмне шул матур сүзләрне әйтүче итеп түгел, ир дип тә уйлый алмаганга, әлбәттә, шул яучыга әһәмият бирмәде. Аның күңелендәге хыялга мәхдүм аз ғына да якын килмәгәнгә, аталары бирергә дип сөйләшә башлагач та, ул житди бер эш дип карый алмады. Аның тап-таза, нык, матур хыялы егетене шул черегән, авырган, яшел тавышлы хәкыйкый мәхдүм жибәрә алмады. Ул һаман хыял галәмендә яшәвендә дәвам итте. Аталары килешкәч тә ул, уен ғына, юри генә дип уйлап, шул фикер берлэ килешеп, шуны булдыга хисаплап, кайгыра башламады. Ул һаман элгәреге ачыклығыны, көләчлегенә югалтмады. Галим абзый кызының шул хәленнән тагы шатланды. Ул күңеленнән кызының да мәхдүмне сөюенә тәмам ышанды. (Сөймәслек тә түгел бит: инсафлы, вәкарьле, мут түгел, Бохарада хәтме көтеб кылган⁵, сахибе михраб⁶)

Туй якынлашты. Хәдичә шул эшнең уен түгел икәнлегенә ышана башлады. Аның күңелендә шул черегән, авырган, яшел тавышлы мәхдүм килеп басып, аның әллә ничә ел саклап килгән: «Хәдичә, мин сине сөям!» - дигән сүзене әйтә кеби булды. Ул шул сүзнең мыскыл ителүе өчен, үзенең шул мөкаддәс хисенең аяк астына тапталуы өчен көя, яна башлады.

Ләкин туйга хәзерләнүләр, никях көнене билгеләүләр аңар шул эшнең факт икәнлегенә тәмам ышандырды. Шул хәбәр аны, шул әллә ничә ел яшәгән хыял галәменнән, матур, таза егет дөньясыннан алып чыгып, әлеге авыру, черегән

⁵ укуын тәмамлаган

⁶ михраб иясе, ягъни дәрәжәгә ия гыйлем иясе

мәхдүм дөньясына китереп бастырды. Аның хыялы берлә шул хәкыйкәт арасында Пырак атлары⁷ берлә очып үтә алмаслык жир булганга, шул: «Хәдичә, мин сине сөям!» - дип әйтергә муаффақ⁸ тапкан егете берлә мәхдүм арасында Каф таулары кадәр аерма булганга, Хәдичә шул уйны уйлый да алмады, шуның берлә килешә дә алмады. Ул, ни эшләргә дә белмәенчә, күктән төшкән шул бәхетсезлек берлә ничек тә тартышырга юл таба алмаенча, егъларга тотынды. Ул иртә егълады, кич егълады, көн егълады, төн егълады, ләкин эш үзгәрмәде: туй кичекмәде. Галим абзый аның егълавыны бердәнбер кызының атасы өеннән китәсе килмәүгә багышлады; анасы каенанадан куркуга юрады. Ләкин боларның берсе дә җитди эш булмаганга, аның егълавына әһәмият бирелмәде: бирнәләр хәзерләнде, как-төшләр пешерелде, мәжлескә өндәү чыгарылды.

Хәдичә егълый-егълый арып беткәч, бер көнне атасы алдында анасы:

– Юкка егълама, кызым, каенатаң карт кеше, тиздән үләр, каенанаң да усал хатын түгел, - дип юата башлагач, Хәдичә чыдый алмады, никадәр оят булса да, ул атасыннан никадәр курыкса да:

– Мин бармыйм, мин ул мәхдүмеңезгә бармыйм, - дип, тагы егъларга тотынды. Галим абзый, элгәре шөбһәләнеп китеп:

– Кемгә барасың соң? - дисә дә, Хәдичә бер сүз дә әйтмәгәч: - Ул гапылсызлыгыннан егълый; атасының әле, шулкадәр мал, көч сарыф кылып, аның бәхете өчен тырышуыны аңламый, - дип, эшне бетереп куйды.

⁷ җәннәттәге ат

⁸ лаек

Шуннан соң туйга кадәр ул да, анасы да Хәдичә берлә ул хакта берни сөйләмәде. Хәдичә дә, бәхетенә чыккан шобагасына разый булган кеби, берәз сабыр итте. Ләкин сүзе бетте, көләч йөзе ябылды, кашлары төште...

Туй җитте. Ниях көнне ул тагы иртәдән алып егъларга тотынды. Эш арасында анасыны чакырып, тагы:

– Бармыйм! - диде.

Ләкин анасы атасы сүзеннән чыгарга өйрәнмәгәнә, атасы мәжлес эшләре берлә мәшгуль булып, Хәдичәнең вак-төяк капризлары берлә маташырга вакыты булмаганга, аның бу протесты да мәгънәсез калды. Ниях укылды. Туй үтте.

Кияү өенә чыгарга Хәдичә бер дә каршы килмәде. Ул хәзер, бөтенләй шул фикер берлә килешкән кеби, яшене дә туктатты. Хатыннар киендергәндә киенде дә. Өйгә чыгара башлагач, каршы бер сүз әйтмәенчә чыкты да. Ләкин нә иптәш кызларының сүзләренә, нә кодачаларның үзене ничек тотаргалыгы хакындагы киңәшләренә ләм-мим дип бер сүз әйтмәде; нә анасының дога кылып, аркасыны кагуына каршы күзене күтәрәп карамады. Ул, үлемгә хөкем ителгән кеше кеби, кодачаларның каравылы астында кияү өенә чыкты. Алар утырткан җиргә утырды; башында бер уй да юк төсле иттереп, өйнең бер почмагына күзене текте.

– Кияү килә, кияү килә! - дип, хатыннар дөбер-шатыр килә башлагач та, гүя ул вакыйганың моңар әһәмияте юк кеби итеп, ул теккән жиреннән күзене алмады.

– Килде, Хәдичә, килде! - дип, хатыннар

иңеннән килеп төрткәч тә, ул селкенмәде. Ишек ачылып, ак бүрек, жилән кигән өрәк төсле мәхдүм килеп кергәч тә, ул кыймылдамады да. Чаршау артындагы хатыннарың ишарәләре, тамак кырулары-фәләннәре дә аны уятмады: ул утырган жирендә калды.

Мәхдүм, Хәдичәне күрү берлә, йөзөндә көлгән кыяфәтене чыгарыбрак каршы килде. Хәдичә, күзене күтәреп, шул өрәкнең тешләрене ыржайтып торуына исе киткән кеби караса да, каршы тормады да, күрешүгә дип кул да сузмады. Мәхдүмнең каушаган дип хөкем итеп, үзенә иләштерергә теләп сөйли башлавына да ул, теше сызлаган кыяфәтне ясап, кашыны-күзене жырып җавап бирде.

Самавыр керде. Аталары-аналары чәй ясарга өйрәткәнгә, Хәдичә мәхдүмгә дә чәй ясап бирде; ләкин чәй бие бер сүз сөйләмәде. Мәхдүмгә таба башыны күтәреп, күзене ташламады. Мәхдүм килеп, төрлечә кыланып, кулыны-фәләнәне тотарга теләсә дә, берсене дә бирмәде. Ул, мәхдүм йөдәтә башлауны сизгәч тә, бик кадерле нәрсәсене саклаган кеби, бөтен куллары, аяклары берлә жыерылып утырды. Ирләрнең күңеле төшәрлегрәк һәммә жирене шәле, камзолы, кулы берлә каплады. Төнгә кадәр төрле юл берлә сөйләшергә теләсә дә, Хәдичәдән бер сүз дә ала алмагач, мәхдүм, оялу уены тагы беркетеп, утны сүндереп, яту уены корды. Ләкин сүндереп, тагы чынлабрак Хәдичәнең янына барып, тоткаларга, кулларыны салырга өлгермәде. Хәдичә бик ачулы тавыш берлә:

— Кит, шәйтан! - дип кычкырды.

Әфьюн⁹ сала-сала куркаклыкка сабышып беткән мәхдүмнең шул тавыш котыны алды, ул акрын гына барып, урынга ялгыз гына ятты. Бик озак, бик авыр сулап, хата иттем, фәләнчә кирәк иде, болай кирәк иде, дип уйларга тотынды. Аллаһе тәгаләдән батырлык сорап, батырлык бирә торган догалар укып, йокыга китте. Берәздән уянып, тагы батырланып Хәдичә янына барса да, аны утырган жирендә тапмагач, икенче бүлмәнең ишеге бикле булгач, тагы барып ятты; тагы иртәге өчен әллә никадәр планнар корып йокыга китте.

Иртәгесен дә Хәдичә, кертелгән самавыр янында чәй ясап бирсә дә, тагы мәхдүмгә таба күзене күтәрмәде. Аның әллә никадәр сөйләгән сүзләренә каршы бер сүз дә дәшмәде. Чәйдән соң аның берлә мунчага барса да, анда керү берлә почмакка утырды да катты. Мәхдүмнең ягылырга, сугылырга теләвенә каршы кулы берлә генә бутап жавап бирде. Мәхдүмнең чишенергә теләвене сизгәч тә, бөтенләй почмакка таба борылып утырып, мәхдүм киенеп бетергәнче әйләнеп тә карамады. Аның берлә бергә өенә кайтса да, тагы шул алган юлыннан аерылмады.

Мәхдүм аптырады, йөдәде. Үзенә шулай кызга тәэсир итә алмавына кәефсезләнде, кайгырды, кызны гаепләде. Мәдрәсәдә шәкертләрнең сүзене хәтергә китереп, тагы гайрәтләнеп, барып ябышмакчы булды. Ләкин аның һәр хәрәкәтене тикшереп, ул якин килә башлагач та сугышырга хәзерләнгән әтәч кеби хәзерләнә торган Хәдичәнең шул куркынычлы күзләре астында тагы изелде, тагы эреде; тагы хужаларга догалар укып, киләчәк өчен планнар корды. Ләкин ике көн үтте,

⁹ опиум

өч көн үтте, Хәдичә бер сүз сөйләмәде, мәхдүм Хәдичәдән бер күз карашы ала алмады.

Дүртенче көнне Галим абзый берлә хатыны яшьләр берлә күрешергә керделәр. Алар алдында Хәдичә чәй ясаса да, бер сүз дәшмәде, анасы-атасына күзене күтәрәп карамады. Анасы, мәхдүмнең ябык, ямьсезлегене тагы бер мәртәбә күрәп, Хәдичәнең хәлене аңлап кайгырса да, Галим абзый, гакыллы Галим абзый, кайгырырлык бер эш тапмады. Ул һәммәсене Хәдичәнең оялуына багышлады. Тагы өч-дүрт көн үткәч, эшнең төбе Галим абзыйга да беленде. Ләкин ул үзене һәртөрле хатадан минза дип игътикад кылганга, әлбәттә, пар түгел-фәлән, Хәдичә сөйми торгандыр дип уйлап та карамады. Ул, мәхдүмне көнләп, фәлән хатын боздырган, фәлән кеше сөйдергән дип, ырымланырга, шул боздыруларны бетертер өчен өшкертергә тотынды. Икесене Йосыф-Зөләйха кеби иттереп яшәтер өчен сөйдерергә кереште; ләкин бер мәгънә дә чыкмады: Хәдичә һаман ачылмады.

Хәбәр илгә чыкты. Шәһәр шаулый башлады. Шул юк-бар сүзне бетерер өчен, мәхдүмгә дә, Хәдичәгә дә чынлап тәэсир кылу юлыны иркенәйтер өчен, Хәдичәне хәзрәтләргә төшерергә булдылар. Хәдичә килен булып төште. Ләкин аның берлә бергә аның дәшмәве, аның кайгылы йөзе дә калмады. Анда да шул иске бәла бетмәде. Хәдичә шул кадәр зур байның кызы булганга, мәхдүм Галим байга кияү булуны бик зур дәрәжәгә хисап иткәнгә, ул шул сөйләми, дәшми торган Хәдичә берлә торырга да разый булды. Ирләр берлә хатыннар арасындагы мөнәсәбәтне госел бабында¹⁰ гына укып белгәнгә, сөү дигән нәрсәне

¹⁰ Коръәндә юнуу, пакъләнү турындагы бүлек

Йосыф пәйгамбәрдә генә булган дип игътикад кылганга, ул Хәдичәнең якин җибәرمәве берлә дә килешмәкче булды. Шулай торуны бик һәйбәт тору дип белеп, үзенең бәхетеннән разый да булмакчы булды. Ләкин Галим абзый эшне болай калдырмады. Ул кызының бәхете өчен никадәр корбаннар кылып, никадәр акчалар бетереп, көчләр сарыф кылып, кызым сәгадәткә ирешә дигәндә генә эшнең болай булуына разый була алмады; шул бәхетсезлек берлә килешә алмады. Ул, кызыны өшкертергә дип, үзенең ихласы бар бер ишанына алып китте.

Тимер юл, аннан соң пароходта бару Хәдичәгә, чыннан да, яхшы тәэсир итте. Ул, атасы-анасы берлә сөйләшмәсә дә, пароходның башына чыгып утырып, рәхәтләнеп карап килде. Хәтта аның йөзе дә матурланып киткән кеби дә булды. Бер көнне, атасы әллә ни сөйләгәндә, ул елмаеп та куйды. Ләкин хәзрәттән өшкертеп кайтырга чыккач та, Хәдичә тагы каралды: аның кашы тагы төште; күзе, йөзе тагы кайгы берлә капланды... Шәһәргә кайтып җитү берлә ул, кыз вакытындагы бүлмәсенә кереп, урын салып ятты. Ялыну, ялвару, орышу, тиргәү дә аны шул урыннан торгызып киявенә җибәрә алмады. Аның ашавы кимеде, эчүе азайды, йокысы качты, төсә саргайды, күзләре зурайды; акыртын гына иттереп йөткерә башлады. Бу яңа галәмәт Галим абзыйның котыны алды. Ул, мәхдүм хәзрәт берлә киңәш итешеп, Хәдичәне җәй үткәрергә апаларына җибәрде.

Урал буеның матур һавасы, йомшак жылысы, шәфкатьле кояшы Хәдичәгә бик һәйбәт тәэсир итте. Ул кояшта кызарып, бүртеп китте. Аның битенә кызыл йөгәрә башлады. Ул һаман ялгызлыкны

яратса да, үзенең бер кодачасы берлә дустлашып, сөйләшә, серләшә башлады; кешеләрдән ул кадәр качмый, ятсынмый, кеше күргәч тә куркынып китми башлады.

Кардәш-кабилә сөенде. Галим абзый да шатланды. Ул Хәдичәнең тиздән терелеп, шул мәхдүм берлә рәхәтләнешеп торуы якынлашуына кәефләнде. Хатынының сүзенә карамаеңча, ул, димләп-нитеп, мәхдүмне Хәдичә тора торган апаларына кунакка жибәрде.

Мәхдүмне күрү берлә Хәдичә тагы сүздән калды. Тагы йөзе саргайды, тагы йөткерергә тотынды. Бер атна вакыт үтмәде, ул бөтенләй түшәккә ятты. Шәһәргә кайткач та терелмәде. Бер ай саташып ятканның соңында, бер көнне аның күзе ачылды. Ул, тирә-яныны карап, анасыны танып:

– Әни, су бир, - диде.

Анасы су бирүе берлә, шул шатлыкны ишетеп, Галим абзый килеп керде. Хәдичәнең зур, ялтырый торган күзләрене күреп:

– Нихәл, кызым? - диде. Хәдичә бер сүз дә дәшмәде. Менә мәхдүм килеп керде. Ул да сөенеп:

– Нихәл, Хәдичә? - диде.

Хәдичәнең күзләре ялтырады, бөтен тәне калтырый башлады. Ул бик зур иттереп карап:

– Чык, шәйтан! - диде.

Шул сүз мәхдүмне чыгарып жибәрде, Галим абзыйга Хәдичәнең авыруының сәбәбене аңлатты. Ул, шул, бердәнбер кызы Хәдичәнең сәгадәте өчен, аны мәхдүмнән аерып алуны, шул ун ел тәрбия кылып, кияү итеп хәзерләп килгән мәхдүмнән аерып алуны уйларга тотынды. Шулкадәр гапыл берлә башланган эшне гапыл берлә бетерергә

төшенә башлады. Ләкин, Хәдичәгә сәгадәт күрергә ярамагангамы, ул шул көнне начарланганнан начарланды. Кич берлә үләргә житеште. Аның урынына сыймаенча әрле-бирле әйләнүене күреп, Хәдичәнең анасы егылаган көенчә:

– Кызым... кызым, бәхил бул, - диде.

Хәдичә бер сүз әйтмәде. Галимнең йөрәгенә ук кадалган кеби, әллә кай жире әрни башлады. Күзенә тыгылган яшь гөрләп актарылды. Ул да:

– Кызым... Хәдичә... миннән бәхил бул. Мин синең бәхетең өчен... - дияргә өлгермәде, бөтен авыруы шуны гына көткән кеби, Хәдичә, зур итеп күзене ачып:

– Бәхил түгел!! - диде дә, берәз карап торды. Әүвәлге сүзене ишетмәгән кеби иттереп, ул тагы кычкырыбрак, шул сүзгә бөтен көчене жыйган кеби иттереп:

– Бәхил түгел!.. - диде дә, сузылып жаны чыкты. Теге шәкерт кыйссасының дөрест түгеллеге тагы исбат ителде.